

УДК 821.161.2

Роман ТКАЧЕНКО

УЧЕНИЙ І СУСПІЛЬСТВО В РОМАНІ Ю.ЩЕРБАКА «ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ»

Стаття становить собою дослідження взаємовідносин вченого і суспільства у романі Ю.Щербака «Причини і наслідки» з погляду ціннісних орієнтирів наукової діяльності. Констатовано, що стан наукових досліджень і результати впровадження наукових ідей перебувають у прямій залежності від стану суспільності.

Ключові слова: роботизм, дискурс влади, дискурс науки, науковець, бюрократизм, «втеча від свободи».

Згідно з дискредитованим наприкінці ХХ ст. гуманізмом, вчений повинен, на думку головного героя роману «Причини і наслідки», служити людям. Письменник підкреслював вагомість гуманістичних ідеалів для кожного громадянина, «нерв таких ідеалів – чуттєвий видимий зв'язок (сполучність) між особистим буттям людини і його суспільним призначенням. Вони дають людині змогу осмислювати себе через призму цінностей, в які повірила. Поза цим зв'язком немає для людини головного – смислу буття» [9, с. 18].

Якщо бачити предмет даного дослідження у багатоманітних зв'язках науковця з суспільством, то центральну проблему можна сформулювати наступним чином: наскільки конститутивним є вплив громадянського ангажементу на тематику наукового пошуку і практичну реалізацію його результатів, на модель поведінки дослідника.

Про Ю.Щербака, одного з найпомітніших українських прозаїків другої половини ХХ ст., критики і літературознавці писали багато. Окрім таланту, Щербака в 60 – 80-х рр. вирізняв не надто поширений в українській літературі урбанізм. Л.Масенко досліджувала поетику прози Ю.Щербака, З.Березовська, І.Кравченко, В.Фоменко – його образ міста, М.Жулинський і Н.Чорна вивчали Щербакову концепцію людини, зокрема вченого, М.Слабошпицький неодноразово писав рецензії і оглядові статті,

присвячені творчості цього прозаїка. Проблема, порушена у нашому дослідженні, як бачимо, не є новою. Але, з огляду на нинішні реалії, методологічні та ідеологічні пертурбації, вона потребує, вважаємо, нового прочитання.

Методика пропонованої статті передбачає насамперед з'ясування місця і ролі «наукової» теми у творчості Ю.Щербака, вивчення історичного контексту поведінки героїв, аналіз їхніх цінностей з позицій Франкфуртської школи. Звернення до творчого доробку Е.Фромма і Г.Маркузе дає змогу, з нашого погляду, оцінити продуктивність взаємин суспільства і науки, розглянути персонажів з соціально-психологічного погляду.

На думку Л.Масенко, «тема науково-технічного прогресу і його наслідків належить до центральних у творчості письменники від самого початку його шляху в літературі» [5]. Справді, у повісті «Як на війні» йдеться про чотирьох науковців, які під час невдалого випробовування в аерозольній камері заразились вірусом смертельної хвороби, роман «Бар'єр несумісності» розповідає про видатного хірурга Костюка, котрий працює над проблемою трансплантації серця і у вирішальний момент не зважився пересадити цей життєво важливий орган від коханої людини з уже мертвим мозком – хворому, у п'єсі «Відкриття» мовиться про впровадження нової протигрипозної вакцини, у драмі «Наближення» - кібернетик Лунін (прототип – академік Глушков) прагне перебудувати всю систему управління господарством країни, роман «Причини і наслідки» присвячено боротьбі вчених-медиків зі сказом.

В одному з інтерв'ю письменник погодився, що провідною тональністю багатьох його творів є катастрофізм, передчуття лихих наслідків винаходу чи поширення біологічного або морального вірусу у глобальному масштабі. Трагічні ситуації були властиві багатьом творам «застійного» періоду радянської літератури, але проза Ю.Щербака прикметна соціальною проекцією трагічного навіть на побутовому рівні й широтою узагальнень, заснованих на деталізації чи драматизації суто наукового пошуку. Власне наукова проблематика відступає на другий план перед морально-етичною. У тому інтерв'ю прозаїк називав себе оптимістом, «але щось чорне сидить у душі, якась печаль і тривога» [2, с. 24]. Невипадково роман «Причини і наслідки» завершено за кілька днів до

Чорнобильської катастрофи. Творчість Ю.Щербака проймає почуття відповідальності за некерованість процесів, стимульованих наукою.

Радянська наука, як відомо, «хворіла» на недофінансованість (крім оборонного комплексу), політизацію та бюрократизм. Головний герой роману Євген Жадан з гіркотою говорить про небажання молоді працювати в епідеміології: «Згадайте, як торік приходили до нас випускники. Про що вони питали? Про хвилюючі можливості вивчення вірусу смертельної хвороби? Про перспективу боротьби зі сказом? Ні, про гроші. Про дисертацію – за скільки років ми їм напишемо дисертацію. Про відпустку. І пішли собі геть, коли побачили, що крім мишей, небезпеки, важкої роботи і невеличкої зарплатні, їх тут нічого не чекає» [9, с. 243]. Партія боролась з генетиками-вейсманістами, «космополітами», «буржуазними націоналістами». Природничі і гуманітарні науки відставали в розвитку від західних аналогів. Однак престиж професії науковця був порівняно високим. На тлі розмов про НТР протягом кількох десятиліть вчений навіть став «героєм нашого часу». Щоправда, внаслідок великої кількості науково-дослідних інститутів та науковців при незначному, з різних причин, корисному коефіцієнтові їхньої дії, виробився специфічно радянський стереотип вченого-нероби. Крім зазначеного стереотипу, академік А.Гродзінський у статті, опублікованій 1987 р. у журналі «Київ», вказував також на інший, більш традиційний і властивий європейській ментальності: образ вченого-дивака, ідеаліста, мрійника, дитини, святого. Насправді ж ця професія давно зробилась поширеною і в основній масі науковець мало чим відрізняється від пересічного громадянина: «...наука давно вже стала ремеслом, професією. Для заняття нею – так тепер повелося – не потрібно ні особливих обдарувань, ні злетів таланту. Більше того, обдарованому в науці ще й важче, і це не жарт. У науці, як виявляється, зовсім не обов'язково щось глибоко знати чи тямити. В загальній масі можна й так проіснувати, до того ж вельми непогано, без знання іноземних мов, опанувавши хіба лишень ази своєї конкретної дисципліни, особливо коли поталанить завдяки зовсім іншому хистові вихопитись на верхні щаблі, де досить орієнтуватись в загальних напрямках і стилі академічних розмов та вчинків, і ти вже «на плаву» [1, с. 111].

Бюрократизм – лейтмотив міркувань академіка і чи не найбільша його турбота. Бюрократизм – зло неминуче, оскільки керівники не спроможні «занурюватись у тисячі деталей непростого й багатоманітного реального життя» [1, с. 112]. Проте боротися з бюрократами необхідно, оскільки порядок в науці самою тільки детальною формалізацією не навести. Щоб подолати формальне ставлення до наукової роботи, академік Гродзінський радить зміцнювати живий зв'язок з практикою, з актуальними проблемами суспільства. Тим самим він наголошує взаємодію науки з виробництвом, технікою і нехтує внеском науковців у будівництво культури, на свій лад підтримуючи думку обивателя про науковців-дармоїдів. Зв'язок з «живим життям», з нашого погляду, мусить бути менш прямолінійним, без очікування негайних результатів, більш витончений, діалектичний. За такою моделлю поведінки простежується сциєнтизм та інтенції матеріалістичного світогляду.

М.Рябчук назвав роман «Причини і наслідки» найбільш соціально гострою художньою книгою після появи роману О.Гончара «Собор» [6, с. 122]. Задум твору виник після того, як І.Драч порадив написати щось на зразок відомої притчі А.Камю «Чума». Опосередковано цей факт свідчить про соціальне коріння й метафоричний сенс змальованої Щербакком епідемії. Безпосередньо означив сказ як метафору старий учений Шульга, маючи на увазі захланність душ: «Мене знав увесь Київ, мене шанували, здоровкались на вулицях. В місті був сказ, і до мене стояли черги... Тепер сказу нема... Тепер сказ тут – у квартирах!» [9, с. 164]. Отже, на нашу думку, є вагомі підстави аналізувати твір насамперед у соціальному аспекті, використовуючи соціологічні та філософсько-соціологічні методи. Методологічною основою може послужити критика Франкфуртської школи, представники якої вважали капіталізм і соціалізм різновидами одного й того ж індустріального суспільства.

Ю.Щербак вельми далекий від спрощеного ідеологічного трактування подій. Як на Заході, так і в СРСР розгортається одвічний конфлікт між загальнолюдськими цінностями і матеріальними інтересами. Е.Фромм сказав би, що у романі є чинним фундаментальний конфлікт людської екзистенції між свободою і безпекою, відчуттям комфорту, благополуччя.

Більшість персонажів Ю.Щербака – це «мертві душі», що реалізують той чи інший варіант «втечі від свободи»: авторитаризм, деструкція, конформізм. Приміром яскравим представником конформної моделі є молодий завідувач лабораторії Нечаєв, котрий, за Е.Фроммом уособлює ринковий соціально-психологічний тип, людину, що чутлива до віянь моди, «людину без властивостей». Старий директор Брага поведився явно в рамках деструктивної моделі, долаючи почуття творчої неповноцінності шляхом фізичного знищення опонентів у роки репресій. Талановитий науковець академік Мідатов діє в річищі авторитарної поведінки, нав'язуючи власну думку і волю учням. Жадан, Левкович, Шульга – повноцінні творчі особистості, що найближче стоять до продуктивного соціально-психологічного типу, що покликаний в любові й творчій праці віднайти свободу. Але, як впливає з роману, без активної громадянської позиції, без підтримки однодумців, без власної сили духу їхня діяльність приречена на забуття і деградацію. Таким чином перед читачем постає галерея науковців, ряд соціально-психологічних типів, перспективність ідей який не в останню чергу залежить від моделі соціальної поведінки. Людина може реалізуватися як повноцінна особистість, коли має можливість у задоволенні екзистенційних потреб в соціальних зв'язках, подоланні тваринної природи, за умов реалізації потреби в ідентичності, у власній системі поглядів. Образ Євгена Жадана побудовано у такий спосіб, що його оточують власні проєкції-можливості, він постійно знаходиться на розпутьті морального вибору, маючи в собі щось від безвольності однокласника, що з інженерів «перекваліфікувався» в алкоголіки, щось од відчаю і безнадії старого Шульги, від безжальної раціональності кібернетика Оскара, від конформізму Нечаєва.

Порівнюючи тексти Ю.Щербака і А.Камю, «Причини і наслідки» та «Чуму», критик М.Рябчук відзначив, що у французького екзистенціаліста зло має онтологічну природу, воно незнищенне, у той час як український письменник вірить у соціальні джерела зла, а отже, сподівається на перемогу [6, с. 124]. У цьому сенсі Щербак – оптиміст, хоч сам критик, представник молодшого покоління, цього оптимізму вже не поділяв, оцінюючи його, напевно, як напівправду. Не випадково сучасний соціолог З.Бауман («Індивідуалізоване суспільство», «Текуча реальність»),

артикулюючи дух нашої доби, висловив упевненість у неспроможності держави поліпшити стан справ відчуженого суспільства: сучасна держава втратила дієві засоби впливу на світовий капітал та авторитет у громадян.

Мислитель Франкфуртської школи Г.Маркузе вбачав причини негараздів цивілізації у відчуженні діалектичної логіки і формальної, донаукового і наукового розуму, дотехнологічної і технологічної раціональності. Діалектична логіка мислила світ у єдності Логосу та Еросу. Технологічна раціональність індиферентно ставиться до об'єкта, ігнорує його власну сутність, різницю між феноменом і ноуменом, у її межах домінує кількісний підхід; вона не бачить принципової різниці між природою, духом, суспільством. «Квантифікація природи, - пише Г.Маркузе, - яка призвела до її тлумачення в термінах математичних структур, відокремила дійсність від усіх притаманних їй цілей, отже, відділила істину від добра, науку від етики» [4, с. 193]. Сенс цієї стратегії філософ бачить у підкоренні: «Моя мета ... - показати, що наука *силою власного методу* і понять замислила проект (і сприяла утвердженню) універсуму, де панування над природою надійно пов'язане з пануванням людини над людиною – зв'язок, який може виявитись фатальним для цього універсуму як цілого» [4, с. 218].

Дискурс влади один з найпосутніших у романі Ю.Щербак «Причини і наслідки». З ним тісно споріднений дискурс науки. Наукову та офіційно-ділову стилістику як художній засіб (у романі «Причини і наслідки» це фрагменти дисертації Жадана) автор неодноразово застосовував у своїх творах, включно з останній романом «Час смертохристів» (2011). Директор інституту Лук'янов повчав Жадана: «Запам'ятай, Женю. Вченому, як і політику, потрібна влада... [9, с. 29]. Кар'єрист Нечаєв прагне залучити Жадана на свій бік у боротьбі за крісло директора інституту: «... ти можеш бути генієм усіх часів і народів, зробити будь-яке відкриття, але якщо ти жалюгідний старший науковий співробітник, тебе навіть не помітять. Відмахнуться, як від комахи. Щось важить у вченому світі людина починає тільки тоді, коли стає директором. Коли отримує реальну владу над людьми, над фінансами, над обладнанням, над плануванням досліджень, над публікаціями» [9, с. 248]. На вечірці у Лариси Супрун після виступу її батька старший науковий співробітник міркував: «...в людях волі, влади й

рішень є незбагнений чар, завдяки чому всі їхні слова й вчинки набувають якогось особливого значення, сповнені вищого смислу» [9, с. 105]. Заглиблюючись у матеріали дослідження, Євген Жадан п'яніє від влади над Часом, Історією, над причинами і наслідками [9, с. 169]. Звичайно, влада над історією виглядає благородніш, однак і опоненти Жадана мріють про владу не тільки з приватновласницьких міркувань, обґрунтовують її потребу розвитком науки, реалізацією заповітних ідей. Очевидно, назва твору теж перебуває в контексті означеного дискурсу. З цього погляду, оволодіти причинами і наслідками означає, треба думати, упорядкування життя згідно з законами краси і справедливості.

Чорнобильська катастрофа довела оманливість цієї ідеї. Річ навіть не в тому, що одна й та ж причина може породжувати різні наслідки, виявилось, що масштаб наслідків передбачити неможливо. Застережень перед катастрофою не бракувало. 1986 р. журналіст Л.Ковалевська писала в «Літературній Україні» про незадовільну техніку безпеки на п'ятому блоці ЧАЕС [3, с. 137]. Будь-який кваліфікований спеціаліст міг усвідомлювати небезпечні наслідки легковажного поводження з «мирним атомом». Проте інерція віри у всесильність техніки, звичка обивателя жити у позачасовому повсякденні інтересами моменту зробили свою справу.

Арістотель вчив, що для пізнання основи речей треба враховувати їхню матерію, форму, причину і мету. Технологічна раціональність обходить лише причиною і матерією. Згідно з її логікою, минуле, а не майбутнє визначає реальність. Мета речей здавалась спадком облудної метафізики, оскільки мета – це власна логіка, власна «програма» розвитку явища. І людині з нею треба рахуватись, щоб не зазнати лиха з непередбачуваними повною мірою наслідками. У цьому відношенні, мета – це також суб'єктивність речей, їхня таємнича субстанція, кінцева причина, ноумен, ідея, ейдос, цінності. Тому сучасна нелінійна фізика повертається до розуміння майбутнього як першопричини. 1973 р. англійський астрофізик Брендон Картер на симпозіумі Міжнародного астрономічного союзу сформулював антропологічний принцип, суть якого в тому, що «наявність спостерігача не тільки змінює картину спостереження, але в цілому є необхідною умовою матеріальних основ цієї картини...» [7, с. 99].

Тобто без людини, ідею якої ніби закладено в процес еволюції, Всесвіт був би іншим.

Технологічна логіка (Г.Маркузе) зімкнулась з логікою обивателя: те, що повинно бути, виводять з того, що є; тому раціональніше пристосовуватись до обставин, ніж будувати «захмарні замки». Головний герой Ю.Щербака і тут залишається на роздоріжжі. З одного боку, він син свого часу, свого середовища, з другого – порядна, мисляча людина, щоб не бачити згубного розриву між наукою та етикою.

Перебуваючи у відрядженні з приводу спалаху сказу в Старій Митниці, Євген Жадан зробив для себе відкриття: успіх його наукової діяльності й боротьба зі сказом тисячами ниток пов'язана з економічним, моральним, духовним станом суспільства. Неможливо подолати сказ, якщо не переможеш попередньо звіра в собі. Взаємини науки і суспільства необхідно переглянути на якісно іншій основі, яка не зводиться на практиці до використання науки як інструмента влади чи владних повноважень для побудови наукової кар'єри. Однак ні автор, ані його герой не розглядають, у згоді з духом модерну, наукову діяльність поза межами дискурсу влади. Наука залишається засобом удосконалення суспільства.

І все ж головна функція розуму – не контроль, а розуміння; а вже надалі він покликаний організовувати внутрішній і зовнішній світ згідно з пізнаними закономірностями, відповідно до власної мети, ідеї явищ. Контроль, влада, тоталітаризм – це похідні від браку довіри і наслідок технізованості, «роботизації» світу, тотальне уречевлення його. Наука, як і будь-яка «річ у собі» має власну мету (безкорисливе, чисте пізнання). Її абсолютизація перетворює науковця на кабінетного вченого, але й без неї наука опиняється на послугах у релігії, політиків чи комерсантів. Водночас дослідник мусить враховувати телеологію об'єктів. Це означає – залучати ціннісні критерії у методику дослідження, надавати перевагу нелінійному діалектичному мисленню, всебічно оцінювати вплив результатів роботи на природу і суспільство.

На жаль, ситуація, описана в романі Ю.Щербака, можлива, навіть з більшим ступенем вірогідності, й досі. Через те залишаються актуальними слова Е.Фромма, надруковані півстоліття тому: «Сьогодні людина стоїть перед найголовнішим вибором: це вибір не між капіталізмом і комунізмом, а між

роботизмом (в його як капіталістичній, так в комуністичній формі) і гуманістичним комунітарним соціалізмом. Багато фактів свідчать про те, що людина, очевидно, вибирає роботизм, а це означає зрештою божевілля і руйнування. Однак всі ці факти недостатньо переконливі, щоб зруйнувати віру в людський розум, добру волю і здоровий глузд. Поки ми можемо уявити собі інші альтернативи, ще не все втрачено, поки ми можемо радитися один з одним і разом планувати, є ще надія. Однак насправді тіні густішають і голос божевілля лунає все голосніше. Ми можемо досягнути такого стану гуманності, яке відповідає пророкуванню наших великих вчителів, проте нам загрожує небезпека роботизації або занепаду цивілізації» [8, с. 413 – 414].

Якщо у романі «Причини і наслідки» (1986) взаємовідносини науки і суспільства репрезентував насамперед дискурс науки і влади, то через двадцять п'ять років у романі Ю.Щербака «Час смертохристів. Міражі 2077 року» міражі влади у цій формулі заступив дискурс віри, християнських цінностей [10].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гродзінський А А що – завтра? Думки вголос / А.Гродзінський. // Київ. – 1987. – №12. – С.110 – 118.
2. Интервью с автором. Ю.Щербак. Степень сопричастности // Литературное обозрение. – 1987.- №9. – С.23 – 24.
3. Клочек Г. Уроки правди. «Плюси» і «мінуси» осмислення складної теми / Григорій Клочек // Київ. – 1988. – №7. – С.135 – 140.
4. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального общества. – Пер. с англ. / Герберт Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.
5. Масенко Л. Проза Юрія Щербака: питання поетики [Електронний ресурс] // – Режим доступу: [http: www. kulturamov org. ua.](http://www.kulturamov.org.ua)
6. Рябчук М. Очевидні наслідки приховуваних причин / Микола Рябчук // Київ. – 1987. – №12. – С.122 – 126.
7. Томпсон М. Философия науки / Пер. с англ. А.Гарькавого. / М.Томпсон. – М.: Фаир-Пресс, 2003. – 304 с.
8. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе. / Э.Фромм. – М.: АСТ, Транзиткнига, 2005. – 571 с.

9. Щербак Ю. Лікарі. Роман. Півість. Оповідання. / Юрій Щербак. – К.: Дніпро, 1990. – 623 с.

10. Щербак Ю. Час смертохристів. Міражі 2077 року: Роман. / Юрій Щербак. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 480 с.

Р. ТКАЧЕНКО

**УЧЕНЫЙ И ОБЩЕСТВО В РОМАНЕ Ю.ЩЕРБАКА
«ПРИЧИНЫ И СЛЕДСТВИЯ»**

Статья исследует взаимодействие ученого и общества в романе Ю.Щербака «Причины и следствия» с точки зрения ценностных ориентиров научной деятельности. Констатируется, что состояние научных исследований и результаты внедрения научных идей зависят от состояния общества.

Ключевые слова: роботизм, дискурс власти, дискурс науки, ученый, бюрократизм, «бегство от свободы».

R. TKACHENKO

**SCIENTIST AND SOCIETY IN THE Y.SHCHERBAK'S NOVEL
«CAUSE'S AND RESULT'S»**

The article deals with the co-operation of scientist and society in the Y.Shcherbak's novel «Cause's and result's».

Keywords: discourse of power, science discourse, scientist, escape from freedom.

УДК 821.161.2-1.09

Андрій ЧУЙ

МОТИВИ ЛЮБОВНОЇ ЛІРИКИ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

На матеріалі збірок «З журбою радість обнялась» (Книга I), «Поезії» (Книги II, III, V), «Чужиною» (Книга VII), «Кому повім печаль мою...» (Книга XI), «Поезії» (Книга X) та неопублікованих за життя автора поезій досліджено мотиви любовної лірики Олександра Олеся. Зокрема, проаналізовано мотиви безнадійного кохання; безсилля закоханих у вираженні словами всієї сили і глибини їх почуттів; чекання, туги за коханим (коханою); болю через розлуку; натхнення, яке дає любов; зіставлення краси коханої з красою природи, а самих закоханих – з